

BADIIY MATNDA TIL TAJRIBALARINING FAOLLASHUVI

f.f.d. (PhD) Ibragimov Xayrulla Hamdamovich

O'zbekiston Milliy universiteti Jizzax filiali dotsenti

Mustapoyeva Sarvinoz

O'zbekiston Milliy universiteti Jizzax filiali 402-guruh talabasi

Annotatsiya: Ushbu maqolada so'z yasash mexanizmlarining she'riy matndagi badiiy-estetik imkoniyatlari tahlil qilinib, poetik yangilik sifatida yuzaga kelgan til birliklarining mohiyati tahlil qilingan.

Kalit so'zlar: Tovush, fonosemantika, allegoriya, simvol, contrast, ohang, ritm, takror, falsafiy yondashuv, metaforik tafakkur.

XX asrning ikkinchi yarmi o'zbek adabiyotida ijtimoiy buyurtma, mafkuraviy cheklovlar hukmron davr bo'ldi. Shoirlar asar yaratishda ideologik talablar, "partiyaviylik" tamoyillari, ijtimoiy realizm qonunlariga bo'ysundilar. Mustaqillik yillarida esa ijod erkinligi tiklandi. Natijada badiiy tafakkur yangi mazmun kasb etdi – inson shaxsiyati, ruhiy kechinma, milliy qadriyat, tarixiy xotira, e'tiqod va falsafiy izlanishlar markazga chiqdi. Shoirlarimiz endi xalq dardini faqat tashqi tasvir orqali emas, balki ichki kechinmalar, metaforik fikrlar orqali ifodalashga intilishdi. Shu bilan birga, so'zga falsafiy yondashuv, metaforik tafakkur, tovush ohangining ma'noga xizmat qilishi kabi jihatlar kuchaydi.

Til tajribalari, avvalo, ijtimoiy-ruhiy o'zgarishlar natijasidir. Mustaqillik yillarida shoirlar uchun eng muhim hodisa – so'z erkinligi edi. Shu bilan birga, o'zbek tili davlat tili maqomini olishi milliy o'zlikni anglash jarayoniga kuchli turtki berdi.

Til tajribalarining shakllanishiga quyidagi omillar sabab bo'ldi:

1. Erkin fikrlash muhitining vujudga kelishi. Shoirlar endi "to'g'ri" so'zlashdan qo'rqmadilar. So'z erkinligi ularni tildagi noan'anaviy ifodalarni izlashga undadi.
2. Milliy qadriyatlar va xalq og'zaki ijodining qayta tiklanishi. She'r tilida maqollar, xalqona iboralar, qadimiy so'zlar faol ishlatila boshladi.
3. Estetik yangilanish istagi. Har bir shoir o'ziga xos badiiy uslub topishga harakat qildi.
4. Texnologik davr va zamonaviy leksikaning kirib kelishi. Yangi atamalar, shahar hayotiga xos birliklar she'riyat tilini boyitdi.

Albatta, til tajribasining markazida metaforik tafakkur turadi. Metafora nafaqat tasvir vositasi, balki dunyoni idrok etish shakliga aylanadi. Masalan, Usmon Azimning "Senga qarab so'zlarim yosh to'kar" misrasida so'z – inson his-tuyg'ularining faol

subyekti sifatida ifodalanadi. Bu antropomorfik metafora bo‘lib, shoirning ichki ruhiy holatini so‘zning o‘zi orqali ifodalaydi. So‘z o‘yinlari (paronomaziya) – bu davrda ko‘p uchraydigan til tajribasidir. Masalan, To‘ra Sulaymonning mashhur satrlarida:

“Er elga tayanar, el erga suyanar,
Er bo‘lmasa el kimga tayanar?”

Bu misralarda tovush uyg‘unligi (“er-el”) semantik kuchayish hosil qiladi. Har bir tovush, har bir birlik ma’no ifodalaydi. Bunday holatni fonosemantik uyg‘unlik deb atash mumkin. Shuningdek, Xurshid Davron, Jamol Kamol, Halima Xudoyberdiyeva ijodida tovush, ohang, pauza kabi fonetik vositalar ma’noga xizmat qiladi. Masalan, Halima Xudoyberdiyevaning “Ona” she’rida “O” tovushi ko‘p takrorlanadi – bu ochiqlik, quvonch, iztirob ohangini beradi. Albatta, fonosemantika tilning musiqiylikini oshiradi, lekin shu bilan birga ma’noga yangi qatlam qo‘shadi.

Bunday holat (til tajribalari)ni quyidagi bir qancha zamonaviy shoirlar ijodida ko‘rishimiz mumkin:

Usmon Azim

Usmon Azim she’riyati so‘zning ruhiy imkoniyatlarini kashf etish maktabi. Shoir tilda grammatik normalarni buzadi, yangi so‘z yasaydi, sintaktik erkinlik yaratadi. Uning she’rlarida tovushlar semantik yukni oshiradi. Masalan:

“Sokinlikda so‘zlarim sukunatni buzdi,
Suvday oqdi harf, yuragimga tushdi.”

Bu yerda “so‘z”, “sookinlik”, “suv”, “harf” timsollari fonetik uyg‘unlik orqali bir-birini to‘ldiradi;

XXI asr boshlariga kelib, o‘zbek she’riyati tilda va shaklda yanada erkinlashdi. Mustaqillikning dastlabki yillaridagi milliy ruh, vatanparvarlik, tarixiy xotira motivlari bilan bir qatorda endi modern estetik yo‘nalishlar – ekzistensializm, individualizm, ramzparastlik, surrealizm elementlari kuchaydi. Til esa bu davrda faqat milliy hodisa emas, balki dunyoqarash ifodasi sifatida shakllandi. Shoirlar o‘z til tajribalarida o‘zlik, vaqt, makon, shaxs va ong o‘rtasidagi murakkab munosabatlarni ifodalashga urindilar. Masalan, Bahrom Ro‘zimuhammad ijodida tilning intellektualizatsiyasi kuzatiladi. U she’riy tilda falsafiy tushunchalarni poetik ifodaga aylantiradi:

“So‘z – borliqning soyasi,
Men esa so‘zning izi...”

Ushbu misrada “so‘z” – ontologik kategoriya sifatida ishlatiladi. Shoir tilda mavjudlikni falsafiy tahlil qiladi. Aziz Said yoki Jamol Kamol ijodida ham tilning modernlashuvi, ramziy qatlamlarning ortishi, sintaktik tajribalar (uzilgan jumlar, ichki monologlar) faol qo‘llaniladi.

Tilning modernizatsiyasi quyidagi xususiyatlarda namoyon bo'ladi:

1. So'zning mazmundan ko'ra hissiy kuchiga urg'u beriladi;
2. She'r tili mantiqiy emas, intuitiv oqimga aylanadi;
3. Tovush va ritm ma'nodan ustun qo'yiladi;
4. Sintaktik buzilishlar, pauzalar, ellipsislar maqsadli ishlatiladi.

Shu tariqa mustaqillikdan keying davr she'riyati o'zbek tilining poetik imkoniyatlarini kengaytirib, uni global badiiy jarayonlarga yaqinlashtirdi.

2000-yillardan boshlab o'zbek adabiyotida postmodernizm unsurlari yaqqol sezila boshladi. Bu oqimda til o'yin, parodiya, ironiya va intertekst (ya'ni, boshqa matnlar bilan muloqot) asosiy badiiy vositaga aylandi. Til endi shunchaki fikr ifodasi emas, balki o'yindir. Shoir o'quvchini o'ylantirish, kuldirish, hayratga solish yoki iztirobga cho'ktirish uchun so'z ma'nosini buzadi, uni kontekstdan ajratadi yoki kutilmagan joyda qo'llaydi. Masalan, yosh avlod shoirlaridan biri Shavkat Rahmon (kechki ijodida) so'zning ikki yoki uch ma'noli shaklidan foydalanadi:

“Tug'ilganim – o'limimga boshlanish,
O'limim – yangi so'zning tug'ilishi.”

Bu yerda paradoksal ma'no yaratilgan: “tug'ilish” va “o'lim” qarama-qarshi bo'lsa-da, ular so'z vositasida bir butun siklga aylanadi.

Intertekstual tajribalar – ya'ni, avvalgi she'riy matnlar bilan muloqot qilish ham bu davrda keng tarqaldi. Shoirlar Alisher Navoiy, Cho'lpon, G'afur G'ulom, Erkin Vohidov kabi adiblarning satrlariga ishora qilib, ularni yangi badiiy kontekstda qayta talqin qiladilar. Masalan, Zebo Mirzoning “So'zlarimning soyasi” she'rida Navoiyning “so'z” haqidagi falsafasi bilan zamonaviy ruh uyg'unlashadi:

“So'z aytdim – u menga qaytdi,
So'zga singdim, men yo'qoldim.”

Bu yerda so'z shoirning o'zini yutuvchi timsolga aylanadi – bu postmodernistik o'zlikni inkorning poetik ifodasidir.

Til o'yini shoir uchun endi tajriba emas, badiiy strategiyaga aylanadi. Har bir tovush, satr, ohang ma'no yaratishdan ko'ra uni “parchalash”, “yo'qotish”, “so'roq ostida qoldirish” uchun xizmat qiladi. Mustaqillikdan keyingi avlod – 1990-yillar oxiri va 2000-yillar boshida sahnaga chiqqan yangi shoirlar (Nodira Afoqova, Iqbol Mirzo, Shukrullo Yusupov, Murod Rajab, Zebo Mirzo, Farog'at Xudoyqulova, Nurali Qobul va boshqalar) she'riyatga yangi til, yangi intonatsiya olib kirdilar.

Xulosa o'rnida shuni aytish mumkinki, mustaqillik davri o'zbek she'riyati – bu milliy o'zlik, ruhiy uyg'unish va erkin so'zlash davridir. Bu davrda shoirlar tilda yangi

tajribalar qildilar, metafora, soʻz oʻyini, tovush uygʻunligi, sintaktik erkinlik kabi usullar orqali milliy badiiy tafakkurni yangicha shaklda ifoda etdilar.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Qoʻshjonov M. Adabiyot nazariyasi asoslari. — Toshkent: Oʻqituvchi, 2010.
2. Qosimova D. Zamonaviy oʻzbek sheʼriyati tili. — Toshkent: Fan, 2019.
3. Usmon Azim. Saylanma. — Toshkent: Yangi asr avlodi, 2018.
4. Xurshid Davron. Soʻnggi bekat. — Toshkent: Sharq, 2002.
5. Halima Xudoyberdiyeva. Koʻzlarim yoʻlingda. — Toshkent: Maʼnaviyat, 2003.
6. Toʻra Sulaymon. Sheʼrlar. — Toshkent: Gʻafur Gʻulom nomidagi nashriyot, 2007.
7. Yusupova G. Zamonaviy poetik tafakkurda tilning estetik funksiyasi. — Toshkent, 2020.
8. Roʻzimuhammad B. Til va tafakkur estetikasi. — Toshkent: Maʼnaviyat, 2015.
9. Said A. Soʻz va sokinlik falsafasi. — Toshkent: Sharq, 2012.
10. Mirzo Z. Sheʼr va soʻz orasida. — Toshkent: Fan, 2018.
11. Qobul N. Zamonaviy til poetikasi. — Toshkent: Oʻzbekiston, 2020.